

Forgó András

A „Régi Birodalom” utolsó évszázadai

A Német-római Császárság a vesztfáliai békétől a napóleoni háborúig*

Magyarországot az államalapítás óta szoros kötelék fűzte a tőle nyugatra elterülő Német-római Birodalomhoz. Ez a kapcsolat a rövid késő középkori előzmény – Habsburg Albert uralkodását (1437–1438–1439) – követően I. Ferdinánd idejében perszónalunióvá erősödött, miután az 1526 óta magyar és cseh királyi címet viselő uralkodó 1556-ban, bátyja lemondása után a császári trónt is elfoglalta. Ez a szoros kapcsolat néhány rövid szünetet – a Habsburg Rudolf és II. Mátyás közti testvérvizslyát (1608–1612), Wittelsbach VII. Károly (1742–1745), valamint Lotharingiai I. Ferenc császárságát (1745–1765) – leszámítva a birodalom 1806. évi megszűnéséig fennállt. Így Magyarország múltjának szempontjából is fontos a birodalom történetének megismerése, működésének megértése. Ezért jelen írás először a Német-római Birodalom felépítésével és főbb jellemzőivel foglalkozik. A 16. század közepétől kezdve nemcsak politikai, gazdasági,

.....
* A dolgozat az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

kulturális és katonai szempontból vált szorosabbá a német–magyar viszony, fontos elemei voltak ennek az egyre intenzívebbé váló kapcsolatrendszernek a felekezetszerveződés állomásai. A lutheri konfesszionalizáció nem sokkal szászországi megjelenését követően érezte hatását a magyar királyi udvarban is, II. Lajos felesége, Habsburg Mária környezetében. Ez később folytatódott, elsősorban a német nyelvű városi lakosság körében. De a trienti zsinatot követő katolikus konfesszionalizáció német mintázatai is komoly befolyást gyakoroltak a magyarországi felekezeti viszonyokra, a 17–18. században pedig a Habsburg uralkodók felekezeti politikáját alapvetően meghatározta az a bonyolult viszonyrendszer, amely a Német-római Birodalomban a vesztfáliai béke (1648) hatására megszilárdult. Ezért a dolgozat második részében ezt fejtem ki részletesebben. A Német-római Birodalom felbomlásában külső és belső erők egyaránt szerepet játszottak. Bár maga a megszűnés közvetlenül egyetlen esemény, II. Ferenc császár deklarációja következtében történt meg, ehhez a döntéshez természetesen hosszú út vezetett. A dolgozat harmadik része ezt kísérli meg röviden bemutatni.

A birodalom „anatómiája”

Christian August Beck (1720–1784), a bécsi Theresianum tanára, aki a későbbi II. Józsefet is oktatta állam-, egyház- és jogtörténeti ismeretekre, a Német-római Birodalom államjogi szerkezetéről tartott, négykötetes kéziratban fennmaradt előadásaiiban külön foglalkozik

az úgynevezett birodalmi alaptörvényekkel. Ezek megfogalmazása szerint azok a jogszabályok, amelyeken a birodalom kormányzati formája és alkotmánya nyugszik. Elsőként az 1356-ban, Luxemburgi IV. Károly császár által kiadott Német Aranybullát (*Goldene Bulle*) említi. Ez a rendelkezés közismerten a német-római uralkodó megválasztásának és koronázásának rendjét, valamint a választófejedelmek kiváltságait és a főhivatalokat tartalmazza.

Az Aranybullában felsorolt három egyházi (trieri, mainzi és kölni érsek), valamint négy világi (a cseh király, a szász herceg, a brandenburgi örgróf és a pfalzi gróf) választófejedelemhez idővel újabb tagok csatlakoztak: a harmincéves háború során, 1623-ban II. Ferdinánd pfalzi V. Frigyes legyőzése után megfosztotta őt választófejedelmi címétől és azt szövetségesének, Bajor Miksának adta. A vesztfáliai béke azonban visszaállította a pfalzi gróf címét, így 1648-tól a választófejedelmi tanács nyolc tagot számlált. 1692-ben pedig a hannoveri herceg nyert választófejedelmi címet, amiért támogatta I. Lipót császár franciaellenes koalícióját. 1803-ban, a napóleoni háborúk következményeként jelentősen átalakult a választófejedelmi kollégium, amikor a három egyházi választófejedelem elvesztette címét, és helyettük világiakat emeltek erre a méltóságra, ez a változás azonban a birodalom nemsokkal később történt megszűnése miatt már nem járt komoly következményekkel. A választófejedelmek számánál fontosabb jelenség, hogy a Német-római Birodalom teljes fennállása alatt megmaradt választómonarchiának, és ezt a jellegét akkor is megőrizte, amikor Európában az örökös (vagyis örökletes) monarchiák váltak uralkodóvá.

Az uralkodói hatalmat a választás intézménye mellett tovább korlátozták az V. Károly (1519–1556) óta kiadott ún. választási kapitulációk (*Wahlkapitulationen*), amelyek a magyar koronázási hitlevélhez hasonlóan garantálták a rendek jogait, és rögzítették az uralkodó kötelességeit. Beck a választási kapitulációkat a legfontosabb birodalmi alaptörvénynek tekinti, mert szerint ez tisztázza az uralkodó kapcsolatát a birodalmi rendekkel. Ugyancsak az alaptörvények közé sorolja az augsburgi vallásbékét (*Augsburger Religionsfriede*) és a vesztfáliai békét (*Westfälischer Friede*), mert ezek nemcsak egyes fegyveres konfliktusokat zártak le, hanem hosszú távon szabályozták a Német-római Birodalom felekezeti és alkotmányos berendezkedését.

Beck külön fejezetben foglalkozik a birodalom titulaturájával. A kortársak ugyanis nem Német-római Birodalomként tartották számon ezt a közép-európai államalakulatot, hanem Szent Római Birodalomként (*Heiliges Römisches Reich*), a 15. századtól pedig egyre inkább a Német Nemzet Szent Római Birodalmának (*Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation*) hívták. Ebben egyrészt megnyilvánul a Római Birodalom eszméjének továbbélése (*translatio imperii*), másrészt annak szakrális jellege: a birodalom az igaz keresztény hit letéteményese, a császár pedig az egyház védelmezője (*advocatus ecclesiae*). Ez a protestantizmus térnyerése után a katolikus egyház védelmezését jelentette.

A német-római császár valójában kettős címet viselt: megválasztása után a kölni, később a mainzi érsek királlyá koronázta, majd a hagyományoknak megfelelően a pápától nyerte el Rómában a császárkoronázást. Ez a hagyomány azonban a kor újkorra elenyészett:

III. Frigyes volt az utolsó német-római császár, akit Rómában koronáztak (1452). V. Károly még részesült a pápai koronázás szertartásában, erre azonban Bolognában került sor (1530), utódai pedig trónra lépésük után már csak a választott római császár (*erwählter römischer Kaiser*) címet viselték. A római király (*römischer König*) címmel ezek után a „trónörökös” illették, vagyis azt a kiszemelt utódot, akit még a császár életében (*vivente imperatore*) megválasztottak és megkoronáztak. A Habsburg-dinasztia ezzel az eljárással biztosította tagjai számára a császári trónt, méghozzá olyan sikerrel, hogy 1438 és 1806 között mindössze egyszer fordult elő, hogy egy ellenjelölt szerezte meg a trónt: a már említett Wittelsbach VII. Károly az osztrák örökösödési háború viharában. Rajta kívül még egy uralkodót találunk, aki nem a Habsburg-dinasztiából származott: a már szintén említett Lotharingiai I. Ferencet, aki azonban Mária Terézia férjeként a családhoz kötődött.

A császár mint fő és a tőle közvetlen függésben álló birodalmi rendek mint tagok alkották a Német-római Birodalom „politikai testét” a kora újkori államfelfogás hagyományos szemlélete értelmében. Birodalmi rendeken a fejedelmeken kívül a közvetlenül a császár alá tartozó személyeket és testületeket tekintjük, akik, illetve amelyek nem függtek az uralkodón kívül más felsőbb hatalomtól (*Reichsunmittelbarkeit*). A birodalmi rendek között Európa más országaihoz hasonlóan egyháziakat és világiakat egyaránt találunk. Birodalmi sajátosság volt ugyanakkor, hogy az egyházi fejedelmek a császártól való laza függés, valamint a szintén gyenge pápai befolyás miatt szinte független uralkodóként irányították egyházi fejedelemségüket, így fejedelem-apátok

(*Fürstbäbte*), illetve fejedelem-püspökök és -érsekek (*Fürstbischöfe*, *Fürsterzbischöfe*) néven illették őket. E magas egyházi javadalmak betöltésekor is csak erősen korlátozottan érvényesült a császári és a pápai befolyás, így nagyrészüknél megmaradt az úgynevezett kánoni választás (*canonica electio*), vagyis a káptalan választotta meg tagjai közül az egyházi fejedelmet. Ez a függetlenség a jelentős vagyonnal párosulva komoly hatalmat és befolyást biztosított a birodalmi egyház (*Reichskirche*) számára, egyúttal kivívta az egyházi reformmozgalmak ellenszenvét.

A birodalom kormányzása a birodalmi gyűlés (*Reichstag*) fórumán zajlott. Ez a fórum a kortársak számára akkora jelentőséggel bírt, hogy Beck azt a személyt vagy testületet tekinti birodalmi rendnek, aki vagy amely a birodalmi gyűlésen ülés- és szavazati joggal bír. A birodalmi gyűlés háromkamrás volt: a választófejedelmi tanács (*Kurfürstenrat*), a fejedelmi tanács (*Fürstenrat*) és a városi tanács (*Städterat*) alkotta. A kamarák egymás között írásban érintkeztek. A magyar országgyűléshez hasonlóan sokáig birodalmi gyűlést is rendszertelenül tartottak, az uralkodó kezdeményezésére. Színhelye is változó volt: valamelyik délnémet birodalmi városban (Augsburg, Regensburg, Speyer stb.) hívták össze. Ez a szokás, mint később látni fogjuk, a vesztfáliai békét követően gyökeresen megváltozott: a birodalmi gyűlés a 17. század második felétől folyamatosan ülésező, állandó székhelyű rendi parlamentté alakult.

A birodalom másik fontos központi intézménye a Birodalmi Kamarabíróság (*Reichskammergericht*) volt. Beck említett munkájában a kamarabírósági rendtartást is az alaptörvények közé sorolta. A bíróság számított a

legfőbb fellebviteli fórumnak, amely egyben garanciát jelentett arra, hogy a birodalom rendjei az 1495-ben kihirdetett „örök birodalmi béke (*Ewiger Landfrieden*)” elvének megfelelően vitás kérdéseiket fegyverek helyett jogi úton oldják meg. Túlterheltségére azonban jellemző volt az a korabeli vélekedés, amely szerint senki sem éri meg, hogy perében ítélet szülessen. Tagjait fele részben a rendek, fele részben pedig az uralkodó delegálta, és a 17. századtól egyre jelentősebb szerepet játszott a vitás felekezeti kérdések rendezésében. Székhelye több változást követően a 17. század végétől a Hessenben található Wetzlar volt.

Részen a Kamarabírósággal konkuráló főbírósként működött a Birodalmi Udvari Tanács (*Reichshofrat*), amely főként a császári birtokadományokkal kapcsolatosan ítélezett. Az uralkodóhoz fűződő szoros viszonyát mutatja, hogy székhelye Bécsben volt. A birodalom központi igazgatási szerve I. Ferdinánd reformja óta a Birodalmi Udvari Kancellária (*Reichshofkanzlei*) volt, amelynek élén formálisan a mindenkori mainzi érsek állt birodalmi főkancellárként (*Reichserzkanzler*). Ez a cím idővel – az esztergomi érsek főkancellári (*supremus cancellarius*) címéhez hasonlóan – névlegessé vált, és a kancelláriát az uralkodó által kinevezett birodalmi alkancellár (*Reichsvizekanzler*) irányította. Ennek a hivatalnak a székhelye is Bécsben volt, és a Birodalmi Udvari Tanácshoz hasonlóan a császár befolyása alatt állt.

Az egyes uralkodók a 15. század végétől kezdődően megkísérelték egyéb intézmények útján kiterjeszteni hatalmukat a birodalom fejedelmeire, ezek a törekvéseik azonban hosszabb távon sikertelenek maradtak. Egyetlen hangsúlyos kivétel a birodalmi körzetek (*Reichs-*

kreise) megszervezése volt, amelyek a magyarországi kerületekhez hasonlóan bíraskodási és igazgatási funkciót is elláttak. A több lépésben megszervezett, összesen tíz birodalmi körzet jó része a 18. században is aktív volt. A központi adózás tekintetében viszont nagyon kevés eredményt sikerült elérni, a birodalom egyetlen központi egyenes adója a Kamarabíróság fenntartására kivetett adó (*Kammerzieler*) volt, az uralkodó azonban ezt az adónemet sem tudta a birodalmi rendek egy részén behajtani. Ez a helyzet a rendek számára nemcsak anyagi előnyökkel járt, hanem Európa más országhoz hasonlóan a birodalomban is a politikai érdekérvényesítés eszközeként szolgált: a birodalmi gyűlés csak bizonyos engedmények fejében volt hajlandó rendkívüli adót, így az oszmán hódító hadjáratok elleni török segílyt (*Türkenhilfe*) megszavazni.

A felekezetszerveződés politikai következményei

A Német-római Birodalom újkori történetében mérföldkönek számít az augsburgi vallásbéke. Bár a megegyezés a katolikus és protestáns birodalmi rész közötti fegyveres konfliktusoknak kívánta elejét venni, valójában nem békeszerződés, hanem törvény volt, amelyet az 1555. évi augsburgi birodalmi gyűlésen alkottak meg. Legfőbb rendelkezése az „ágostai hitvallású”, vagyis az evangélikus rendek elismerése volt. Kimondta a birodalmi rendek reformációs jogát (*Reformationsrecht*), vagyis hogy szabadon választhatnak a katolikus és az evangélikus felekezet között. Választásuk nemcsak a személyükre, hanem arra a fejedelemségre is

vonatkozott, amelyen uralkodnak. Alattvalóik kötelesek voltak követni uruk felekezetét, vagy megillette őket az elvándorlás joga (*Emigrationsrecht*), azaz ingatlan vagyonuk eladásával és ingóságaik magukhoz vételével más fejedelemség területére költözhetnek. A rendelkezés az egyházi fejedelemségek esetében azonban kikötést alkalmazott (*Geistlicher Vorbehalt*). Eszerint, ha egy katolikus egyházi fejedelem evangélikus hitre tért, akkor le kellett mondania tisztségéről, és helyette más személyt kellett megválasztani. Azok az egyházi javadalmak azonban, amelyek nem voltak fejedelmi jogállásúak, és amelyeket az evangélikus rendek már korábban szekularizáltak (világi kezelésbe vettek), továbbra is e rendek birtokában maradhattak.

A vallásbéke tehát nem jelentett vallásszabadságot, csak a katolikus és evangélikus felekezetet ismerte el, a többit kizárta a megállapodásból. De e két felekezet követőinek sem biztosított szabad vallásgyakorlatot, hanem a terület feletti uralomhoz kötötte a felekezet megválasztásának jogát. Ebből az elvből kiindulva alkotta meg a 17. század elején a jogtudós Joachim Stephani a híres „*cuius regio, eius religio*” tételt, amely tehát nem szerepel a (német nyelven megfogalmazott) vallásbéke szövegében, és valójában nem azt jelenti, hogy akié a föld, azé a vallás. Hiszen nem minden földbirtokost, csak a fejedelmet illette meg az uralma alatt álló terület vallásváltoztatásának joga.

Mivel a vallásbéke birodalmi törvény volt, ezért hatálya is csak a Német-római Birodalom területére terjedt ki, más országokban, így Magyarországon nem volt érvényes. Itt a kegyúri jog (*ius patronatus*) határozta meg egy terület felekezeti viszonyait, amelyet azonban az or-

szágos törvények és rendeletek felülírhattak. De a válásbéke a Német-római Birodalomban sem juttatta nyugalópontra az ellentéteket, mert azt valójában mindkét fél csak átmeneti rendelkezésnek tekintette. A katolikus birodalmi rendek egy jövőben összehívandó egyetemes zsinaton szerették volna a felekezeti egységet helyreállítani, az evangélikusok pedig a vallásbékében csak a szabad vallásgyakorlat elérésének első állomását látták. Így a következő évtizedekben tovább folytatódott a felekezeti viszály. Ennek terepe jórészt a két említett bíróság volt, de a 16. század végén és a 17. század elején több fegyveres összecsapás is kialakult.

Ezzel elérkeztünk a 17. század legjelentősebb összetűzéséhez, a harmincéves háborúhoz (1618–1648). A korszak többi európai fegyveres konfliktusához hasonlóan a harmincéves háború is egyszerre tekinthető politikai és felekezeti összecsapásnak. A két szembenálló fél egyrészt a protestáns fejedelmekből 1608-ban szerveződött Unió, másrészt a katolikus birodalmi részből 1609-ben verbuválódott Liga volt, de már a cseh felkelés időszakában keveredtek a vallási követelések a rendi-politikai célokkal. Később, az európai hatalmak csatlakozásával a háború egyre inkább elveszítette felekezeti jellegét, hiszen a katolikus Franciaország a protestáns német fejedelmek mellett harcolt, míg az evangélikus Dánia a háború középső szakaszában még szintén a protestánsokat támogatta, később viszont a küzdelemben ugyancsak bekapcsolódó és szintén protestáns Svédországgal került szembe. De „észak oroszlánja”, II. Gusztáv Adolf evangélikus svéd uralkodó sem csak a protestáns felekezetek vallásgyakorlatának védelmében vett részt a háborúban,

hanem így kívánt Svédország számára újabb területeket szerezni a birodalom északi részén, a Balti-tenger partján. Ugyanígy II. és III. Ferdinánd császár vagy III. és IV. Fülöp spanyol király sem csak a katolikus hit védelmében, hanem politikai és területszerzési céloktól vezérelve vett részt a küzdelemben. Még inkább igaz volt ez a háború nagy hadvezéreiből: a katolikus Albrecht Wallenstein császári tábornok ugyanolyan kalandor volt, mint a protestáns oldalon vitézkedő Ernst von Mansfeld. Mindketten saját költségükön szerveztek hatalmas hadsereget, hogy a meghódított területek hadizsákmányából gazdagodjanak meg.

Az elhúzódó és óriási véráldozatokkal járó háború végül arra készítette a feleket, hogy tárgyalóasztalhoz üljenek, és diplomáciai eszközökkel oldják meg a vitás kérdéseket. A harmincéves háború alatt ugyan több fegyverszüneti és békeszerződés megkötésére is sor került, végül azonban a két helyszínen aláírt vesztfáliai béke hozta el a tartós rendezést, hosszú távra kijelölve a Német-római Birodalom történelmének útját. Már 1641-ben meghatározták a két tárgyalási helyszínt: a katolikus Münster és a protestáns Osnabrück városát, mindkettőt a vesztfáliai fejedelemség területén. A tényleges tárgyalások 1645-ben kezdődtek meg, intenzitásuk a hadiszערence függvényében változott.

A két helyszínen, 1648 októberében aláírt szerződés rendelkezései három részre oszthatók. Mint minden békeszerződés, a vesztfáliai béke is tartalmazott területi rendelkezéseket. Ezek nyertesei Franciaország, Svédország és Brandenburg voltak. A francia diplomácia azonban a XIII. Lajos halála utáni zavaros belpolitikai helyzet következtében sokkal kevesebbet tudott elérni

a tárgyalásokon, mint a kitűzött cél, ez pedig a békét követő évtizedek történéseire is rányomta a bélyegét.

A másik fontos rendelkezéscsoport a birodalom felekezeti viszonyainak rendezése volt. A béke az evangélikus és katolikus felekezet mellett elismerte a reformátusok jogait is, a vallásgyakorlat szabályozására pedig egy normanapot (*dies normalis*, 1624. január 1.) állapított meg. Az e nap szerinti állapotot kellett rekonstruálni az egyházi intézmények hovatartozása és a vallásgyakorlat terén. Ez a szabályozás tehát nagymértékben korlátozta az Augsburgi Vallásbékében megállapított reformációs jogot: egyrészt a vesztfáliai békét követően egy fejedelemség felekezeti hovatartozását sem lehetett megváltoztatni, akkor sem, ha a fejedelem vallást váltott, másrészt a normanap a felekezeti kisebbségek vallásgyakorlatát is elismerte. Ez a szigorú területi elv a birodalom fennállásának végéig érvényesült, sőt bizonyos mértékben a legutóbbi időkig meghatározta Németország felekezeti térképét.

A béke harmadik pillére a birodalom alkotmányjogi helyzetének szabályozása volt. Ez általánosságban a fejedelmi hatalom megerősítését jelentette a császárral szemben. Ennek érdekében a fejedelmek a továbbiakban külföldi hatalmakkal is szövetségre léphettek, amennyiben ez a szövetség nem veszélyeztette a birodalmi békét. A vitás kérdéseket pedig továbbra is a birodalmi gyűlés volt hivatott tisztázni.

A békét a korabeli európai közvélemény pozitívan fogadta, egyedül a pápaság ítélte el azt a protestáns felekezeteknek tett engedmények miatt. Az utókor, elsősorban a 19. század végi „kisnémet” történetírás azonban kifejezetten negatívan tekintett a békére: abban a francia

nagyhatalmi politika érvényesülését, a német területek széttagoztságának konzerválását és a német „nemzetállami” törekvések kudarcát látta. A második világháborút követő német történetírásban viszont előtérbe kerültek a béke pozitív vonásai: a rendi érdekérvényesítés erősödése, a kulturális és társadalmi sokszínűség megőrzése, és annak hangsúlyozása, hogy ez a sok szempontból anakronisztikus birodalom számos olyan érték megőrzését elősegítette, amely az egységesülő, abszolutisztikus monarchiákban veszendőbe ment.

A vesztfáliai béke ugyan kijelölte a birodalom további működésének kereteit, az egyes kérdések részletes szabályozását azonban a később összehívandó birodalmi gyűlésekre hagyta. Így került sor 1653-ban, Regensburgban a következő birodalmi gyűlés összehívására. Bár a résztvevők nem így tervezték, ez lett a Német-római Birodalom utolsó, hagyományos értelemben vett rendi gyűlése, amely utoljára fogadott el záródokumentumot (*Jüngster Reichsabschied*) 1654 májusában történt berekesztésekor. A következő birodalmi gyűlést a magyarországi török veszély miatt hívta össze I. Lipót szintén Regensburgban, 1663 januárjában, ez a gyűlés azonban már nem oszlott fel, hanem ún. folyamatos birodalmi gyűlésként (*Immerwährender Reichstag*) ülésezett a birodalom felbomlásáig.

Bár a vesztfáliai béke nem rendelkezett e folyamatos gyűlés működéséről, szellemisége mégis kikényszerítette ennek a rendi parlamentnek a kialakulását, hiszen a császár minden fontos bel- és külpolitikai kérdésben a rendek közreműködésére volt utalva. Ezen az állandó jelleggel ülésező gyűlésen a császár már nem személyesen jelent meg, hanem egy főbiztos (*Prinzipalkom-*

missar) vezetésével működő testületen keresztül képviseltette magát, és a fejedelmek ugyanígy követek útján vettek részt a tanácskozásban.

A regensburgi gyűlés fennállása első ötven évében volt a legaktívabb: ekkor több mint ötszáz határozatot hozott. A század közepe táján, az osztrák örökösödési háború idején, a birodalmon belüli ellentétek blokkolták működését, de később újra fontos politikai szerepet játszott. Ez a szerep nemcsak a meghozott döntések számában mutatkozott meg. A gyűlés ceremonális és hétköznapi politikai működésével a birodalmat jelenítette meg, a résztvevők politikai cselekvésükön keresztül fejezték ki összetartozásukat, egymáshoz és az uralkodóhoz fűződő viszonyukat.

Nagyhatalmi küzdelmek keresztútjében

A vesztfáliai békét követő évtizedek legjelentősebb diplomáciai összetűzése Franciaország terjeszkedésével állt összefüggésben. Mivel a francia külpolitika az országot sújtó polgárháború (*Fronde*, 1648–1653) miatt nem tudta kiaknázni a vesztfáliai békében rejlő lehetőségeket, XIV. Lajos a központi hatalom megszilárdítását követően nagyszabású területszerző akcióba kezdett. A részben fegyverrel, részben pedig jogi eszközökkel vívott közdelem fő törekvése a „természetes határok (*frontières naturelles*)” elérése volt, amely az Atlanti-óceánt, a Rajnát, valamint az Alpok és a Pireneusok hegyláncait jelentette. E törekvés megvalósításának útjában Spanyolország és a Német-római Birodalom nyugati fejedelemségei álltak. Az 1667 és 1697 közötti

konfliktussorozatot lezáró rijswijki béke végül megfosztotta Franciaországot a Burgund Grófságon és Elzász északi részén kívül minden korábbi európai hódításától, egyúttal lehetőséget biztosított a német-római császár számára, hogy ismét a török elleni háborúra összpontosítson, és 1699-ben megkösse a Magyarország nagyrészének felszabadulását biztosító karlócai békét.

A franciákkal zajló konfliktus a birodalom belső életére is hatással volt. Már I. Lipót császár (1658–1705) megválasztását is hosszú politikai küzdelem és ezzel összefüggésben tizenöt hónapos interregnum előzte meg. Ennek hátterében egyrészt a kiszemelt és már 1653-ban római királlyá koronázott trónörökös, IV. Ferdinánd váratlan halála állt, másrészt a választófejedelmek félelme a Franciaországgal történő összetűzéstől. Ezért a közepes súlyú fejedelemségek közvetlenül Lipót megválasztása előtt létrehozták a felekezeteken átívelő első Rajnai Szövetséget (*Rheinischer Bund*), amelynek politikai vezéralakja Johann Philipp von Schönborn manzi érsek volt. A szövetség franciabarát koalíció létrehozását célozta, hogy ezzel ellensúlyozzák a Habsburg uralkodó megválasztását, és így elejét vegyék a fegyveres harc kirobbanásának. Ez utóbbit, mint láttuk, csak időlegesen sikerült elérniük, a szövetség mégis megmutatta, hogy összefogva a közepes méretű fejedelemségek is komoly politikai tényezőt képviselnek.

A következő század a nagy dinasztikus háborúk korszakát hozta el, amelyekből természetesen a Német-római Birodalom fejedelemségei sem maradhattak ki. Az új koalíciók létrejötte a birodalom belső politikai struktúráját is befolyásolta, és új stratégiák kialakítására készítette a fejedelmeket. Elsőként a spanyol örökö-

södési háborúval (1701–1714) kellett szembenézniük. A jelentősebb fejedelemségek felsorakoztak a Nagy-Britannia és Hollandia vezette Nagy Szövetség mögé, amely a Habsburg-dinasztia osztrák ágának örökösödési jogát támogatta. A szövetség szempontjából Brandenburg-Poroszország hadereje számított leginkább. III. Frigyes brandenburgi választófejedelmet Lipót a királyi cím adományozásával állította maga mögé. A Poroszország királya (*König in Preußen*) hivatalosan egy, a birodalmon kívüli terület feletti uralomra vonatkozott, így kívánta Lipót megakadályozni, hogy egy újabb koronás fő megjelenése gyengítse a császári tekintélyt a birodalomban. Valójában azonban a Porosz Királyság Brandenburgot tekintette törzsterületének, és ettől kezdve fő törekvése az volt, hogy egyesítse azt a keleti porosz államalakulattal.

A korábbi császári szövetségest, Bajorországot azonban a spanyol örökösödési háborúban a nagy ellenfél Franciaország oldalán találjuk. A háborút megelőző egyik rendezési kísérlet értelmében ugyanis a Wittelsbach fejedelmi család örökösére, József Ferdinándra szállt volna a spanyol trón az utolsó Habsburg, II. Károly halála után. Így a dinasztikus öröklési rend sem sérült volna – a bajor trónörökös édesanyja révén I. Lipót császár unokája és IV. Fülöp spanyol király dédunokája volt –, és a csekély befolyású Wittelsbach-dinasztia spanyol trónra kerülésével a britek szorgalmazta hatalmi egyensúly (*balance of power*) sem sérült volna. József Ferdinánd azonban nem sokkal II. Károly előtt, 1699-ben meghalt, így a bajor igények feledésbe merültek. Az új rendezési elv, vagyis a Habsburgok trónutódlása és a Bourbonok területi kárpótlása már nem

számolt a bajorokkal, így a csalódott választófejedelem a status quo megváltoztatásáért harcoló Franciaország oldalán találta magát. Az ugyancsak a Wittelsbach-dinasztiához tartozó kölni választófejedelem is Franciaországot támogatta, tehát a vesztfáliai béke utáni törekvések ellenére most sem sikerült megőrizni a birodalom egységét a kialakuló nemzetközi konfliktusban.

A háború, mint tudjuk, a Nagy Szövetség győzelmével végződött, de a megváltozott brit belpolitikai helyzet, és főként I. József császár 1711-ben bekövetkezett váratlan halála miatt mégis kompromisszumos békékkel zárult. Az 1713-ban megkötött utrechti és az 1714-ben aláírt rastatti békék után, még ugyanebben az évben létrejött a badeni béke is, amelyben a Német-római Birodalom is csatlakozott a békeegyezményhez. Ez a fejedelmek közül főként a két Wittelsbach herceget érintette: Miksa Emánuel visszahelyezték bajorországi, József Kelement pedig kölni tisztségeibe. A háború után kialakult geopolitikai helyzet azonban hosszú távon is befolyásolta a birodalom sorsát. A Habsburg-dinasztia végleg elvesztette a spanyol trónt, az uralma alatt álló területek döntő többsége a Duna térségére összpontosult – ezért is nevezi a német nyelvű szakirodalom a 18. századtól a Habsburg Birodalmat egyre inkább dunai monarchiának (*Donaumonarchie*). Így Ausztria szerepe is felértékelődött a birodalmon belül: a legerősebb katolikus világi fejedelemségként a katolikus birodalmi rész (*Corpus Catholicorum*) vezető hatalma lett. Ellenpólusát a katonailag és politikailag megerősödött Poroszország alkotta, amely a lengyel trónra lépett szász fejedelmi család, a Wettinek katolizálása után a protestáns birodalmi rész (*Corpus Evangelicorum*) vezéralakja

lett. A többi német fejedelemség e két nagy között volt kénytelen megtalálni saját politikai pozícióját.

Ausztria és Poroszország első összecsapására VI. Károly császár halálakor, 1740-ben került sor a magyar történelemből is jól ismert dinasztikus ellentét, az osztrák örökösödési háború keretében. Mária Teréziának a *Pragmatica Sanctio* néven elhíresült trónutódlási törvényben foglalt örökösödési jogát a korábbi megállapodások ellenére a jelentősebb európai hatalmak többsége megkérdőjelezte. Ezzel gyakorlatilag a Habsburg Monarchia léte került veszélybe. A birodalom fejedelmei közül leginkább Frigyes Ágost szász választófejedelem, III. Ágost néven lengyel király, valamint Károly Albert szász választófejedelem volt érdekelt a kérdésben: előbbi I. József császár idősebb lányát, Mária Jozefát, utóbbi pedig a kisebbik lányt, Mária Amáliát vette feleségül. Így Mária Terézia örökösödési jogának megkérdőjelezése őket hozta helyzetbe, hiszen ha VI. Károly császár leszármazottait kizárják az osztrák örökségből, akkor bátyja, József gyermekei, illetve férjeik léphetnek fel trónigénnyel.

A fegyveres harcot mégsem ők, hanem II. Frigyes porosz uralkodó kezdte: 1740 decemberében elfoglalta Sziléziát, és Mária Terézia örökösödési jogának elismerését a fejedelemség Poroszországhoz csatolásához kötötte. A korszak legjobban felszerelt és leggyorsabban mozgósítható hadseregével szemben Ausztria tehetetlen volt, így Szilézia már a háború kezdeti szakaszában elveszett. A következő évben kialakult a két szembenálló koalíció összetétele: Franciaország természetesen Ausztria ellenében foglalt állást, vele tartott az ekkor már közel három évtizede a Bourbon-dinasztia uralma

alatt álló Spanyolország is. Károly Albert bajor választófejedelem bejelentette trónigényét a Habsburgok uralma alatt álló területekre, és ebben kezdeti habozás után III. Ágost is támogatta. Nagy-Britannia, Hollandia és Oroszország a várakozásoknak megfelelően Ausztria oldalára állt, de a briteknek nem volt érdekében, hogy fegyveres összetűzésbe keveredjenek mindkét gyarmati hatalommal, ezért valójában semleges politikát folytattak. Károly Albert szász és francia segítséggel elfoglalta Felső-Ausztriát, majd – némi meglepetésre – nem Bécs, hanem Prága ellen fordult, és a város elfoglalása után cseh királlyá koronáztatta magát. A következő évben pedig a német-római császári koronát is megszerezte, miután a választófejedelmek többsége a Habsburg jelölttel, Mária Terézia férjével, Lotharingiai Ferenc Istvánnal szemben őt választotta meg VI. Károly utódjának. Így a bajor választófejedelem VII. Károly néven néhány évre (1742 és 1745 között) megszakította a Habsburgok három évszázados uralmát a birodalomban.

A háború menete ezután azonban több, Ausztria számára kedvező fordulatot vett – ezek közé tartozott a magyar rendek pozsonyi kiállása is Mária Terézia mellett –, így 1745-re sikerült megfordítani a fegyveres harc kimenetelét. VII. Károly halála után a választófejedelmek az előzetes megállapodásoknak megfelelően Lotharingiai Ferenc Istvánt választották meg utódjának. I. Ferenc császárságával (1745–1765) helyreállt az évszázados rend: a birodalmat ismét Bécsből kormányozták. Az 1748-ban aláírt aacheni békében Ausztria ugyan elveszítette Sziléziát, és itáliai területeinek egy részét, de a Habsburg(-Lotharingiai)-dinasztia megőrizte vezető szerepét Közép-Európában, így a birodalomban is.

A következő, hétéves háború néven elhíresült konfliktus (1756–1763) valójában sokkal inkább szólt az Európán kívüli gyarmatok hovatartozásáról, mint a porosz–osztrák szembenállásról, de természetesen a birodalom szempontjából is fontos következményekkel járt. Az erőviszonyok jelentősen megváltoztak az aacheni béke utáni években: a diplomáciai forradalomnak nevezett eseménysor következtében gyökeresen átalakult az európai szövetségi rendszer. Ennek leglényegesebb pillére Nagy-Britannia és Poroszország, valamint Ausztria és Franciaország egymásra találása volt. Az utóbbi koalícióhoz csatlakozott Oroszország és Szászország is, míg a brit perszónálunióban álló Hannover természetesen a másik oldalt erősítette. Ismét Poroszország lépett először, ezúttal Szászország megtámadásával, de Ausztriának most sikerült elérnie, hogy a birodalmi gyűlés az „örök béke” megszegésének tekintse a porosz támadást, így II. Frigyes ellen birodalmi háborút (*Reichskrieg*) hirdetnek, vagyis az egyesített birodalmi csapatok is Ausztriát támogatták. Így ez a háború sokkal kedvezőtlenebbül alakult Poroszország számára, mint az előző: jelentős vereségeket kellett elszenvednie és a fegyveres harc óriási embervesztést is okozott. Frigyes kitarthatása, sikeres taktikai húzásai és Oroszország kiválása a háborúból III. Péter trónra lépésekor (1762) azonban megváltoztatta a háború kimenetelét, így végül az azt lezáró hubertusburgi béke (1763) a háború előtti állapot visszaállítását rendelte el: Poroszország megtarthatta Sziléziát, de ki kellett vonnia csapatait Szászországból. Frigyes a béke titkos záradékában kötelezte magát arra, hogy a császárválasztáskor József főhercegre adja le szavazatát. Erre a következő évben sor is került: II. Jó-

zsefet a szokásoknak megfelelően még apja életében megválasztották és római királlyá koronázták.

Az 1770-es években lezajlott még egy fegyveres konfliktus Ausztria és Poroszország között, ennek kiváltó oka a bajor örökség kérdése volt III. Miksa bajor választófejedelem halálát követően. A Wittelsbach család örökösödési rendje szerint a dinasztia pfalzi ága örökölte volna a Bajor Választófejedelemséget, Ausztria azonban területi igényeket jelentett be a fejedelemség egy részére. Ezt ellensúlyozandó II. Frigyes mozgósította csapatait Ausztria ellen. Összecsapásra végül a két hadsereg rossz élelmezési viszonyai és egymás utánpótlási vonalainak elvágása miatt nem került sor, de Ausztriának ismét meg kellett hátrálnia a „krumpliháborúnak” is nevezett konfliktusban. II. József végül elismerte a pfalzi Wittelsbach Károly Tivadar jogát Bajorországra az Inn és a Salzach folyó közötti terület (*Innviertel*) átadásának fejében.

Ezek a 18. századi összetűzések jól mutatják, hogy a jelentősebb német fejedelemségek, mindenekelőtt Ausztria és Poroszország, valamint Bajorország és Szászország nagyhatalmi igényei felülírták a Német-római Birodalom egységére irányuló törekvéseket. Ezek a törekvések abban is megnyilvánultak, hogy a fejedelmek külföldi királyi címek megszerzésével próbálták hatalmi pozícióikat erősíteni. Így lett II. (Erős) Ágost szász választófejedelem 1697-ben lengyel, III. Frigyes brandenburgi választófejedelem 1701-ben porosz király, György Lajos hannoveri választófejedelem pedig 1714-ben brit uralkodó. De a bajor választófejedelmi család spanyol trónigénye is ebbe a sorba állítható. Ez a tendencia hosszú távon is szétfeszítette volna a birodalom köte-

lékeit, a francia forradalom külpolitikai következményei azonban felgyorsították ezt a folyamatot. A Drezda melletti Pillnitzben kiadott 1791. augusztusi nyilatkozatában ugyan II. Lipót német-római császár és II. Frigyes Vilmos porosz király együttesen lépett fel a francia monarchia védelmében, az 1792. szeptember 20-i Valmy melletti vereséget követően azonban megfordult a hadi szerencse, és az első koalíció hadereje defenzívába szorult.

Az 1797. évi campo formiói békében a Rajna bal partján fekvő birodalmi területek Franciaországhoz kerültek, ezzel teljesült a „természetes határok” elérésének évszázados célja. Ezt a területet a már Napóleon ellen vezetett második koalíciós háborúban (1799–1802) sem sikerült visszaszerezni, így 1803-ban egy birodalmi bizottsági határozatban (*Reichsdeputationshauptschluss*) a Rajna jobb partján fekvő egyházi és kisebb világi fejedelemségekkel kárpótolták a francia hódítás következtében területi veszteségeket szenvedett fejedelmeket. Ez a döntés jelentősen megváltoztatta a birodalom szerkezetét, és már előrevetítette annak közelgő felbomlását. A végső csapást is Napóleon mérte a Német-római Birodalomra, aki 1806-ban létrehozta a második Rajnai Szövetséget (*Rhenbund*). Alapításakor tizenhat fejedelemség lépett ki a birodalomból, őket később további húsz követte. II. Ferencnek ezután nem maradt más választása: 1806. augusztus 6-án lemondott császári címéről. Így ért véget a Német-római Birodalom, vagy ahogy a német szakirodalom nevezi, a Régi Birodalom sok évszázados története. Felbomlásával Európa legkülönösebb és talán legizgalmasabb államalakulata szűnt meg létezni, és került a történelemkönyvek lapjaira.

Felhasznált és ajánlott irodalom

- Aretin, Karl Ottmar von: Das Alte Reich, 1648–1806. Bd. 1–4. Stuttgart, 1997–2000
- Duchhardt, Heinz: Altes Reich und europäische Staatenwelt, 1648–1706. München, 1990
- Hahn timer Péter: A régi rend alkonya. Egyetemes történet, 1648–1805. Panem, Budapest, 2006
- Ingrao, Charles W.: The Habsburg Monarchy, 1618–1815. Cambridge, 2003
- Neuhaus, Helmut: Das Reich in der Frühen Neuzeit. München, 2003
- Poór János (szerk.): A kora újkor története. Osiris, Budapest, 2009
- Sashalmi Endre: Az emberi testtől az óraműig. Az állam metaforái és formaváltozásai a nyugati keresztény kultúrkörben, 1300–1800. Kronosz, Pécs, 2015
- Schindling, Anton: Die Anfänge des Immerwährenden Reichstags zu Regensburg. Ständevertretung und Staatskunst nach dem Westfälischen Frieden. Mainz, 1991
- Stollberg-Rilinger, Barbara: Des Kaisers alte Kleider. Verfassungsgeschichte und Symbolsprache des Alten Reiches. München, 2008.
- Willoweit, Dietmar: Deutsche Verfassungsgeschichte. Vom Frankenreich bis zur Wiedervereinigung Deutschlands. München, 2001